
İSLÂM ŞEHİRLERİ**

Corci ZEYDÂN**

Yayına Haz.: Adem EFE***

---

* Bu çeviriyazı Corci (Georgies) Zeydân'ın *Tarihu't-temeddüni'l-islâmiyyi* adlı 5 ciltlik dev eserinin Zeki Megâmiz tarafından Osmanlı-Türkçesine çevrilmiş *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1329 (1911), adıyla yayımlanmış 2. cildinin (iki cilt bir arada) 202-211. sayfaları arasında yapılmıştır. Burada sadeleştirme yapılmadan metin aynıyla günümüz harflerine aktarılmış yalnızca anlaşılmasında zorluk çekileceğini düşündüğümüz bazı kelimelerin bugünkü karşılıkları lügatçede verilmiştir. Ayrıca dipnotlardaki eserlerin künyeleri 5. cildin sonundaki haliyle buradaki metne dâhil edilmiştir (Yhn).

** C. Zeydan (1861 Beyrut-1914 Kahire). Lübnan'da Hıristiyan bir ailede yetişti. Eczacılık diploması aldığı halde gazetecilik ve yazar olarak daha çok Mısır'da yaşadı. Zeydan 19. yüzyılın en önemli İslâm tarihi, dil ve kültürü araştırmacılarından birisi olarak kabul edilmektedir. İngilizce, Latince, Fransızca, Almanca, İbranice ve Süryanice dillerini öğrenen Zeydan, tarihin dışında Arap dili ve edebiyatı konusunda da birçok eser vermiştir. İslam tarihinin, ağırlıklı olarak da Osmanlı öncesi dönemin ele alındığı *Tarihu't-temeddüni'l-islâmiyyi* adlı eseri en ünlü yapıtıdır. Burada bir kısmını çevirdiğimiz bu ünlü eserinde Zeydan, İslam medeniyeti ve Arap halkları konusunda hayli zengin bir kaynak sunar. Günümüzde klasik bir İslam Medeniyeti Tarihi olarak kabul edilen bu kitap, Batı dillerinin yanında, Farsça ve Urduca'ya da çevrilmiştir. Bu önemli eserden başka çok sayıda romanı da mevcuttur. Eserlerinden bazıları Türkçeye çevrilmiştir: *Selahaddin Eyyubi ve Haşhaşiler*, Çev.: Selami Münir Yurdatap, Milenyum Yay., İstanbul 2002; *Ebu Müslim Horasani'nin İntikamı*, Çev.: Selami Münir Yurdatap, Elis Kitap, Ankara 2008; *17 Ramazan Suikasti*:Hz. Ali'nin Öldürülmesi, Çev.:Ahmet Almaz-Necatî Avcı, Bilge Yay., İstanbul 2003; *Fergana Güzeli*, Çev.:Ahmet Almaz, Bilge Yay., İstanbul 2003; *Abbase Sultan*, Çev.:Ahmet Almaz, Bilge Yay., İstanbul 2002; *Cihan Hatun*, Çev.:Dursun Gürlek, Nesil Yay., İstanbul 2002; *Kureys Bakiresi*, Elips Yay., Ankara 2006; *İslam Uygarlıkları Tarihi C. 1*, Çev.:Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul 2009, (Yhn).

*** Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi ABD.

İslâm şehirlerinden murâd İslâmların kendi nefsleri için te'sîs ettikleri şehirlerden ibaretdir. Bu şehirler İslâmların Rum ve İran memâlikinde feth ve teshîr ettikleri şehirlerden başkadır. İslâmlar tarafından Irak, Şam, Mısır, İfrikiyye ve Endülüs kıt'alarında ve sâirede te'sîs ettikleri şehirler müteaddiddir. Bunlardan Basra, Bağdad, Kâhire gibi bazıları bugüne kadar ma'mûriyetlerini muhâfaza etmiş ise de Mısır'da Fustât, Endülüs'de Zehrâ gibi diğer bazıları da büsbütün munkariz oldu. Bu cildin mevzûuna taalluk cihetiyle tetimme olmak üzere o şehirlerden en meşhûrlarının medeniyet-i İslâmiye zamanlarında bâliğ oldukları derece-i ma'mûriyyet hakkında ma'lûmât vereceğiz. Fakat bu ma'lûmâtı yazmadan evvel Arabların, yâhûd İslâmların mezkûr şehirleri te'sîs etmelerine bâis olan esbâb hakkında muhtasaran bir iki söz söylemek isteriz.

Evâil-i İslâmiyetde İslâmlar hayme-nişîn ve mevâşi ve at sahibi Arablardan ibaret idiler. Bunlar sur dâhilinde ve şehirler içinde ikâmet etmeği sevmezler idi. Vaktaki İslâmiyet kuvvet bularak Arablar Irak, Şam ve Mısır kıt'alarındaki memâliki fethetmek için bir arada toplandılar, bir gazveye gittikçe karılarını, çocuklarını beraber alırlar ve bir şehri fethe-dince o şehrin etrafında çadırlarıyla, çergeleriyle ikamet ederlerdi. Bu ikametgâhlar onların ordugâhlarını teşkîl eder idi. Hz. Ömer etrafındaki memâlikde mukîm olan asâkir-i İslâmiyeye onlar ile kendisi arasında su bulunmayan yerlerde ikamet etmelerini üzerlerine şart ittihaz eylerdi. Ta ki lüzûmunda devesine binerek askere iltihâk etmek istese arada hâil bir su bulunmasın. İşte bu tavsiyeye mebnî Amr b. El-Âs, Fustât'da ve Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kûfe ve Basra'da ihtiyâr-ı ikamet eylemişler idi.¹ Umûmen bu şehirler memleketi fetheden askerlerin konak yerleri idi. Bu gibi yerlere 'râbita' yâhûd 'muasker' namını verirlerdi. Arablar bu yerlerde uzun müddet ikâmet edeceklerini anladıklarında araziyi cadde ve zukâk ve bâzârlara taksîm ve kendileri için hâne ve köşkler inşâ ederlerdi. Basra, Kûfe, Fustât şehirleri işte bu sûretle teessüs eyledi.

Daha sonra Arabların hâkimiyeti kesb-i cesâmet ederek düvel-i İslâmiye teaddüd eyleyince şehirleri ya bir feth yadigâr olarak kalmak, yâhûd bir düşmana karşı tahsîn-gâh bir mahal olarak ittihâz etmek üzere te'sîs etmeğe başladılar. Nitekim İkinci Halife-i Abbâsî Mansur, Bağdad'ı, kendisine bir tahsin-gâh olmak üzere te'sîs eylemiş idi. Fâtîmîlerin Kahire'yi te'sîs etmeleri de aynı sebebin te'siriyle idi. Birçok def'a hulefâ hal-

¹ Kitabımızın Birinci cildi s. 62.

kın patirtısından uzaklaşarak derûnunda rahatlanmak üzere şehirler te'sîs ederlerdi. Samarrâ, Mütevekkiliye, Zehrâ vesâire gibi şehirler öyle bir maksad ile te'sîs olunan şehirler cümlesinden idi. Bu nev' şehirler hakkında fazla ma'lûmât vermek bahsi uzadacağı için en meşhûr İslâm şehirleri ile servet asrındaki ma'mûriyeti bahsine geelim.

Asr-ı hâzırda seyyâhîn ziyaret ettikleri şehirleri nasıl ta'rîf ve tavsîf ediyorlar ise İslâm müverrihleri de şehirleri ekseriyetle öyle ta'rîf ve tavsîf etmişlerdir. Yalnız İslâm müverrihleri o şehirlerin aded-i nüfûsunu ve mikdar-ı mesâhasını pek nâdir olarak yazarlardı. İslâm müverrihleri ehemmiyeti ancak ta'rîf ve tavsîf ettikleri şehirlerde bulunan câmi'leri ve hamamları ta'dâda hasr ederlerdi. Bununla beraber ale'l-ekser âtîde görüleceği üzere havsala-i tasdîka sığmayacak derecelere kadar bu hususda mübâlağaya iltizâm eylerlerdi. En meşhûr İslâm şehirleri kıdem sırasıyla şunlardır:

BASRA

İslâmlar tarafından te'sîs olunan en eski şehirlerden yâhûd en eski şehirdir. Bugüne kadar pâyi-dâr duran bu şehir hicretin 16. senesinde² Utbe b. Gazvân**** tarafından te'sîs edilmiştir.³ Basra'nın mevki'i bâdi-i emrde Mekke ile onun arasında su hâil olmaz bir ordu-gâh olmak üzere itihâz edilmiş idi. Fırat'ın cihet-i garbiyyesinde te'sîs edilen bu şehir ile Mekke arasındaki yerler kumsallar, dağlar, ovalardan müteşekkil idi. Ara yerde hiçbir nehir mevcûd değil idi. Basra evvel emirde kamışdan binâ edilmiş idi. Daha sonra yangından korkularak Kûfe hakkında vereceğimiz ma'lûmâtta görüleceği üzere Hz. Ömer'den istihsâl olunan me'zûniyetle kerpiç ile inşâ olundu. Şehir asâkir-i İslâmiyeyi teşkîl eden kabâile göre her kabile bir hat dâhilinde olarak birtakım kısımlara taksîm edilmiş idi. Şehrin en büyük caddesinin genişliğini altmış arşın yapmışlardı. Bu cadde

² İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, Leiden 1885, 188.

****Utbe b. Gazvân-Ebu Abdullah yâhûd Ebu Gazvânî-Kudemâyı sahabiyyeden olup Kureyş'den Beni Nevfel b. Abdi Menaf'ın halefi ve İslâm'a gelenlerin yedincisi idi. Kırk yaşında olduğu halde Habeş'e hicret ve ba'de Mekke'ye avdet etmiş ve Mikdâd ile beraber ve İkrime b. Ebi Cehl maiyyetinde müslimîne karşı giden küffar-ı Kureyş'e katılıp Ubeyde b. el-Haris'in maiyetindeki müslimîne telâki edince müşarun-ileyh Mikdâd ile beraber asâkir-i müslimîne iltihâk ederek Medine'ye dâhil olmuş ve Bedir Gazâsı'yla sâir gazâvâtın cümlesinde bulunmuş idi. Hilâfet-i Cenâb-ı Farûkî ahdinde Ehl-i Farsa karşı Basra cihetine me'mûr olup hayli hizmeti görülmüş ve en evvel Basra şehrinin esasını vaz'edib kâmetden orada bir câmi-i şerif bina etdiren bu zat olmuştur. *Kamûsu'l-A'lâm*.

³ İbnü'l-Fakih, 188.

şehrin mirbedi-hurma sürüb kurudacak mahalli-idi. Diğer caddeleri yirmi ve zुकakları yedi arşın genişliğinde inşâ etmişlerdi Her iki kabile arasındaki hattın vasatında büyük birer meydan yeri bırakılmış idi ki bu yerler at bağlamağa ve ölü defnetmeğe tahsîs edilmiş idi. Haneler ise yek-diğere bitişik yapılmış idi.⁴ Basra Irak kıt'asının iskelesi ve Şam ve Fars kıt'aları arasında mutavassıt bir şehir olmak itibarıyla hâiz olduğu mevki'i ticariye binâen az bir zaman zarfında ma'mûriyetce pek ileri gitmiş ve Emevîler zamanında Irak'ın merkez idaresi olarak ittihâz edilmiş idi. Basra Emevîler devrinde büyük ma'mûriyetine mazhar olmuş idi. Hatta Halid b. Abdullah el-Kisrâ'nın vâililiği zamanında tûlen iki ve arzen keza-lik iki fersah yani 36 mil murabba' mesâhasına varmış idi. Şehrin bulunduğu yer dağsız, düz araziden müteşekkildir. Bu mesâha el-yevm Kahire şehrinin kesret mebânisi ile beraber işgâl ettiği mesâhadan büyüktür.

Basra şehri erbâb-ı ticâretin ictimâ-gâhı kesildiği cihetle Abbâsîler devrinde pek büyük bir servet ü yesâra mazhar olmuşdu. Bu şehrin ticâreti şarken Hindistan ve Çin'e ve garben Aksa-yı Mağrib'e (Marakeş ve Endülüs'e) ve cenûben Habeşistan'a kadar imtidâd ediyordu. Sefâin-i ticâriyye Basra limanında demir atarak kumaş ve itriyât vesâireden mürekkeb envâl-i ticâriyenin envâ'nı nakl eylerdi. İcrâ-yı ticâret yâhûd ihtiyâr-ı ikâmet etmek için her taraftan gelen halkın kesreti ile şehrin serveti de çoğalmış idi. Şehirde birçok kâşâneler, bağçeler, meydanlar, havzlar inşâ edilmiş idi. İbn Havkal: "Basra şehri güzel ictimâ-gâhlar, latîf manzaralar, acîb meydanlar, nefis meyveler, geniş havzlar ile meşhûrdur. Yolları gelen giden erbâb-ı tenezzühden yâhûd yolculardan bir an hâlî olmaz..." diyor.

Basra limanı yüzlerce ticâret gemilerinin mersâsı idi. Hükümetin Basra'da yalnız bir tâcirden aldığı senevî verginin 100.000 dinara bâliğ olduğunu daha evvel zikretmiş idik. Şehrin büyük, küçük sâir tüccarının o devirde ne mikdarlarda servet sahibi olduklarını da ona göre kıyas etmelidir.

Basra ahâlisi ticâret maksadı ile her tarafa ihtiyâr-ı sefer etmekle kesb-i şöhret etmişler ve hatta bu hususda durûb-ı emsâl sırasına geçmişlerdi. "Cihanda ticâret arkasında en ziyâde koşanlar Basralılar ile Hûzistânlılardır. Fergana'da (o zamana göre Aksa-yı Şark) Sûs-ı Aksa da (o zamana göre Aksa-yı Garb) her nerede olur ise olsun oralarda bir Basralıya yâhûd

⁴ Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Mısır 1298, 171.

bir Hûzistânliya yâhûd bir Hîreliye rast gelmemek mümkün değildir.” derler idi.⁵ O zamanlarda Basralılar ile Hûzistânlılar bu yolda nasıl ise bugünkü Suriyeliler de aynı halde cihanın her tarafına koşarlar. Suriyelilerin bu hali ihtimal ki ta Fenikeliler zamanından beri tevâli ediyor.

Basra şehrinin Bilâl b. Bürde 118 h.-zamanındaki vüs’ati ile kanallarının mikdârını, hatta kayık mürûruna müsâid olan bu kanalların 120.000 mikdârında bulunduğunu, herkes gibi Istahrî dahî bu kadar kanalların bulunmasını şâyân-ı istiğrâb görerek bi’z-zat dördüncü asırda tahkîkât-ı icrâ eylediğini ve neticede o kadar kanal ve cedvelleri bi’n-nefs görerek mikdârda mübâlağa bulunmadığını birinci cildde zikr etmiş idik. İstahrî’den oraya naklettiğimiz fıkra şu idi:

“Bilâl zamanında cedvellerin ve kanalların bu kadar çok bulunmasına ihtimâl vermiyordum. Fakat daha sonra Basra cihetlerinin birçok aksâmını bi’z-zat dolaşdım. Bazen bir ok atımından ziyade mesâhası olmayan yerde müteaddid cedveller görüyor idim. Bu küçük kanalların cümlesinde küçük kayıklar işliyordu. Cedvellerden her birinin, hafr eden zatın ismine yâhûd mansıb olduğu yere nisbetle bir ismi vardı. Binâen-aleyh tûlen ve arzen bu kadar büyük olan mezkûr kıt’ada o mikdârda çok cedveller bulunduğuna ihtimâl vermeğe başladım.”⁶ İbn Havkal dahi Basra’dan bahsettiği sırada bu sözlerin aynını söylüyor.⁷ Müşârun-ileyhimanın beyânâtı o derece kat’î iken yine biz bu kadar cedvellerin bulunmasını çok görüyorduk. Nihayet birçok seneler Basra’da ikâmet etmiş müdakkik bir zâta rast geldik. Kendisine bu babdaki fikrimizi söyledik. Bu zât Basra vilâyetinin o zamanlardaki vüs’atinden, ahâlinin pek çok cedveller hafr ettiklerinden bu kısa cedvellerden bir şebeke hâsıl olarak adeden büyük bir mikdâra bâliğ olabileceğinden, bu cedvellere oralarda nehir ismi itlâk olduğundan bahisle gerek Istahrî gerek İbn Havkal tarafından vâkî’ olan mütâlaât-ı ânifenin o kadar mübâlağalı addedilmemesi fikrinde bulundu. Bu fikri müeyyed olan edille cümlesinden olarak Basra’dan maksad dahi 36 mil murabba’ mesâhasında bulunduğunu zikrettiğimiz yalnız şehir değil idi. Fars Denizi (Basra Körfezi) sahilinde kâin Abadan’a kadar bütün tarlalar ve arazi de dâhil idi. Bu tarlalar ve arazi hep mevrû ve ma’mûr bulunurdu. İbn Havkal ve Istahrî diyorlar ki:

⁵ İbnu'l-Fakih, 191.

⁶ Istahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1870, 80.

⁷ İbn Havkal, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1873, 159.

“Basra kıt’asının Abdesî? mevki’inden Abadân’a kadar elli fersah imtidâdında yek-diğerine bitişik hurmalıklar vardır ki insan nerede bulunsa kendini bir nahlistân ve bir cedvel önünde görür. Yâhûd nahlistân gözü önünden gâib olmaz.”

Şimdi tûlen o mikdârda buluna mesafeye arzen ale’l-akl onun nısfı itibar etsek, yani 100 mil tûlün 57 mil murabba’ arz ile hesâbını yapsak medâr-ı bahs olan arazi-yi ma’mûrenin mesâhası 11.250 mil murabbaa bâliğ olur ki o halde her mil murabba’da on küçük cedvel bulunurdu demektir. Bu ise aklen müstab’id addedilir. Vallahu a’lem.

KÛFE

Bu şehir Basra’nın te’sîsinden birkaç ay sonra Sa’d b. Ebi Vakkâs tarafından te’sîs edilmiştir. Sebeb-i te’sîs de şu idi: Sa’d Irak’ı feth ve İranlıları mağlûb ettikten sonra İranlıların payitahtı olan Medâin’de ihtiyar-ı ikâmet etmiş ve feth ve muzafferiyeti ihbâr etmek üzere Medine’de Halife Hz. Ömer’e bir hey’et-i mahsûsa i’zâm eylemiş idi. Hey’et-i mahsûsayı teşkil eden zevât nezd-i halifeye varınca Hz. Ömer bunların renklerinde ve hallerinde bir nev’ tegayyur vukû’ bulunduğunu görerek sebebini sordu. Zevât-ı müşârun-ileyhim “memleketin vehâmet-i hevâsı bizde bu tebeddülü hâsıl etdi” dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer-Arabların develerine muvâfık gelmeyen yerler kendilerine de muvâfık gelmeyeceği cihetle-İslâmların ikâmeti için münâsib bir yer intihâb olunmasını emreyledi. Hz. Ömer, Sa’d b. Ebi Vakkâs’a şu yolda bir emr yazdı: “Süleyman ile Huzeyfe’yi gönder, arasınlar, hem berrî hem bahrî olmak ve sizin ile aramda bir deniz veya bir köprü bulunmamak üzere münâsib bir ikâmet yeri bulsunlar.”⁸ Sa’d, aldığı emr-i vechile hareket etdi. Fırat’ın arkasında ve Fırat ile Hîre arasında bir yer intihâb eylediler. Haneler, caddelere yakın olsun diye evvel emirde Basra’da olduğu gibi Kûfe’de de kamışdan yapılmış idi. Fakat çok geçmeden buralar muhterik oldu. Kerpiç ile inşâ olunmasını Hz. Ömer’den istîzân eylediler. Hz. Ömer her adam üç evden fazla inşâ etmemek ve bu evler çok uzun yapılmamak üzere me’zûniyet verdi. Hz. Ali şehadeti zamanına kadar Kûfe şehrini pâyitaht ittihâz ettiğinden Şiilerce bu şehrin pek büyük bir ehemmiyeti var idi.

---

⁸ İbnu’l-Esir, 259, 5. Cild.

FUSTÂT

Mısır'da İslâmlar tarafından te'sîs olunan ilk şehirdir. Şehr-i mezkûr 18. sene-i hicriyede Amr b. el-Âs tarafından bugünkü Kahire ile Mısır-ı Atîk arasında te'sîs edilmişdi. Amr'ın camii ile onun etrafında bulunan ve Makattam Dağı'na kadar imtidâd eden harabeler ve enkâz şehr-i mezkûrdan bu zamana intikâl eden bakâyâdandır. Arablar bugün bugün Mısır-ı Atîka'da Deyran-Nasârâ-Hiristiyan Manastırı-veya Deyr-mâr Cercis namıyla ma'rûf olan Bâbil Kal'ası'nı feth etmek için geldikleri zaman Fustât mahallini ordu-gâh ittihâz etmişlerdi. Kal'ayı fethedince İskenderiye'yi feth eylemek için oradan müfârat etmek istediler. Amr b. el-Âs kendi otağının sökülüb götürülmesini emreyledi. Otağı yıkmak istediklerinde içinde bir beyaz güvercinin yavru yapmış olduğu görüldü. Amr: "Bu hayvan bize sığındı. Ona fenalık getirilemez" dedi. Otağın halı üzere bırakılmasını emr ve orada kalan Kıptîleri otağı muhâfazaya me'mûr etti. Amr b. el-Âs oradan İskenderiye'ye gitdi. Şehri fetheyledikten sonra Medine'de bulunan halife Hz. Ömer'e bu babda hâsıl olan muvaffakiyeti yazdı. Mahall-i ikâmet için de istişârede bulundu. Hz. Ömer mektubu götüren adamdan "Benim ile İslâmlar arasında hâil bir su var mıdır?" diye sorunca o adam "Evet ey emira'l-mü'minîn! Nil Nehri feyezân eder ise su haylûlet eder" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer Amr b. el-Âs'a şu mealde bir meir yazdı: "Gerek kışın gerek yazın olsun, İslâmları kendileri ile benim aramızda bir su hâil olacak bir mevki'de ikâmet etdirmegi arzu etmem. Öyle bir yerde bulunmalarını isterim ki deveme binib yanınıza gelmek istesem gelebileyim."⁹ Amr b. el-Âs, emri-i Ömerîyi alır almaz İskenderiye'ye bir kuvve-i askeriye bırakarak sâir mücâhidin ile beraber Bâbil Kal'asına avdet eyledi. Buraya geldikleri zaman bıraktıkları otağı eskisi gibi kurulmuş ve içi güvercin ile dolmuş buldular. Asâkir-i İslâmiye otağın etrafında göçlerini indirdiler. Ve otağı ordu-gâhlarına merkez ittihâz eylediler. Bu mevki'a ta o zamandan 'Fustât'-Otağ-namını vermişlerdi. Daha sonra kabâil birbirine inzimâm ederek asâkirin ikâmeti için evler inşâsına başladılar. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, Hısn-ı Bâbil (Bâbil Kal'ası)'in şimâlinde şehrin taksimâtını yapıp ona Fustât namını verdi. Bu esâsa göre şehir yirmi mahalleye taksîm edilmiş idi. Mahallelere Hitat namı verilmişdi. Amr, halkı fırkalarına ve kabilelerine göre bu mahallelere yerleşdirmek için maiyetinde bulunan eâzimi ricalden dört zâtı me'mûr etmiş idi.

⁹ Makrizî, *Hittatu Mısır*, 296.

Müteâkiben İslâmların Mısır'da mevki' ve nüfûzları tezâyüd ettikçe Fustât'ın ma'mûriyeti de o nisbette artdı. O derecede ki birçok cihetlerden Basra ve Kûfe şehirlerine tefevvuk ediyordu. Fustât'ın Nil boyunca tûlü üç mile bâliğ olmuş idi.¹⁰ Arab müverrihleri bu şehrin derece-i ma'mûriyetini göstermek maksadıyla içinde 26.000 mescid, 8.000 şâri-i meslûk-memerr-i nas çıkar yol- 1.017 hamam bulunduğunu zikrediyorlar. Bu rivâyet müsteb'id görülür. Maa-mâ-fih o gibi mebâninin öyle mübâlağa ile îrâdi şehrin pek büyük bir ma'mûriyete vardığını gösterir.

Fustât'da ahâli o kadar çoğalmış idi ki bunları istîâb için haneleri katlı yapmışlar ve bunlardan bazılarının katlarını dörde hatta yediye iblağ eylemişlerdi. Bazen bir binâda 200 nüfûs ikâmet ederdi. Bunlardan bir binânın inşâat masrafı 700.000 dinara bâliğ olmuş idi. O da Ahmet b. Tolun'un oğlu Humârveyh'in harem konağı idi.¹¹

Mekûr binâlardan büyüklüğü ve sahiblerinin zenginliği darb-ı mesel olmuş meşhûr bir konak var idi ki ona Dar-ı Abdülaziz-Abdülaziz'in Konağı-derlerdi. Nil üzerinde kâin olan bu konak o kadar büyük ve içinde bulunanlar o kadar çok idiler ki her gün ona dörtyüz râviye-tulum-su götürürlerdi. Bazılarının rivâyetine göre Nil kenarında bulunan evlerin pencerelerinden Nil'in üzerine makara ve ip ile uzadılmış olan kovaların mikdârı 16.000'e bâliğ idi. Üçüncü asır hicrî sonlarında Humârveyh zamanında Fustât'ı ziyaret eden bir adam şehrin ma'mûriyet ve servetinden bahs ettiği sırada diyor ki: "Hizmete bakmak için bir uşak aradım ise de bulamadım. Bu şehirde o kadar çok hizmetçi kullanıyorlar ki bir uşak iki üç kişiye birden hizmet eder." dediler. "Şehirde ne kadar uşak vardır?" Diye sorduğumda da "Yetmiş? Uşak var bunlardan her biri lâ-akall üç kişiye hizmet eder. Bu san'atten para kazanıp terk-i hizmet edenler müstesnâ olmak üzere bu uşaklardan her biri üç kişiye birden hizmet eder." cevabını verdiler.¹²

Zikrolunan mutâla'a Fustât şehrinde mukîm ahalinin zenginliğini ve tena'um ve refâhiyetini gösterir. Bu kabilden olarak Fustât ahali pek çok yatak kullanırlardı. Bazen bir adamın birden bin, on bin yatağı olurdu. Fustât ahalisinden birinin her yatağı bir odalık cariyeye mahsûs olmak üzere üç yüz yatağı bulunduğu mervîdir. Elbise ve sâirede dahi böyle ya-

¹⁰ İbn Havkal, 96.

¹¹ Makrizî, 330, C. 1.

¹² Makrizî, 330, C. 1.

parlardı. Bazen bu şeylerin esmânı pek bahalı olurdu ki zenginlikden nâşi o bahalılık te'sir etmezdi. Kazâî diyor ki "Humârveyh'in kızı Katru'n-Nidâ'nın cihazı cümlesinden olarak her biri on dinar kıymetinde bin uçkur var idi ki bunun mecmû' esmânı on bin dinara bâliğ olmuş idi." Yiyecek içecek de aradıkları nefâset ve ihtiyâr ettikleri sarfiyâtı da ona göre nisbet ediniz. Bunun tafsilini uzun sürer. Makrizî ve sâir müverrihin Fustât'dan bahs ettikleri sırada bu cihazları mufassalen yazmışlardır.

BAĞDAD

Abbâsîlerin pâyitahtı idi. İkinci Halife-i Abbâsî Mansûr tarafından 145 sene-i hicriyesinde te'sis edilmişdi. Mevki'i defâetle değışdiği halde şehir hâlâ pâyidâr durur. Te'sisine sebep şu idi: Birinci Halife-i Abbâsî Seffâh ih-râz-ı hilafetle Irak'dan ve Fars'dan tarafdarlarını çoğalttıktan sonra biraderi Mansur ile beraber Kûfe'de ihtiyâr-ı ikâmet eyledi. Daha sonra Seffâh, Anber şehri kurbünde bir şehir te'sis ederek bu şehre Abbâsîler ile Alevîler arasındaki râbitaya işaret olmak üzere Hâşimiyye namını verdi. Bir ordu ile buraya nakl-i mekân eyledi.¹³ Seffâh bu şehirde irtihâl etdi. Kabri buradadır. Seffâh'dan sonra makam-ı hilafete geçen biraderi İkinci Halife Mansûr bu şehirde birkaç sene ikâmet etikden sonra Ravendiye Cemaatı'nın vukû' bulan muhâcemâtı***** üzerine şehirden nefret etmeğe başlayarak üzerine müstahkem bir şehir te'sis eylemek için bir yer aramağa koyuldu. Bağdad'ın mevki'i gösterdiler, en münâsib yerdir dediler. Mansûr orada bir şehir te'sis ederek ona Bağdad namını verdi. Bu şehir Medinetü'l-Mansûr-Mansûr'un Şehri-ismi ile ma'rûf oldu.

Mansûr Bağdad şehrini Dicle Nehri'nin garb tarafında müstedir bir şekilde te'sis ve etrafını saray halkına ve mevâlisine ve etbâna mukâta'a suretinde tahsîs etdi. Daha sonra makam-ı hilafete Üçüncü Halife Mehdi geçince asker ordu-gâhını Dicle'nin şark cihetine nakl buyurdu. Askerü'l-

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Mısır 1310, 151, C. 1.

***** Hıristiyan vilayeti dâhilinde Ravend şehri ahalisinden altı yüz kişi kadar bir cemaat 141 sene-i hicriyesinde ervâhın tenâsühüne ve Hz. Adem'in ruhu Mansûr'un muhafızlar reisi Osman b. Nehik'de tecessüm ettiğine ve kendilerine hayat ve rızık veren Hâlik'in Mansûr olduğuna kâil olmak gibi bir mezheb ile ortaya atılarak Hâşimiyye'de Mansûr'un konağına gitmişler ve "Allahımızı görmek isteriz" diye bağırmağa başlamışlardır. Mansûr bunların rüesâsından iki yüz kişi kadarını hapsederek diğerlerini dağıtmak istemiş ise de harifler boş bir tabut omuzlayarak hapisshaneyeye gitmişler, kendilerinden hapsedilenleri çıkarmışlar, tecâvüzâta başlamışlardır. Bunun üzerine şiddet isti'mâline lüzum görülerek Ravendilerin cümlesi itlâf olunmuştur. İbnü'l Esir, *el-Kamil*, 12 Cild, Mısır 1302.

Mehdî-Mehdî Ordu-gâhı-namıyla tesmiye edildi. Müteakiben erbâb-ı nüfûz ve ricâl-i devlet bu tarafa geçmeğe başlayarak birçok ebniye inşâ etdiler. Hulefâ sarayları ve bağçeleri bu taraftan nehir boyunca imtidâd etmekte idi. Bağdad'ın zikr olunan şark tarafına Rasâfe ve garb tarafına Kurh namını vermişlerdir.

Bağdad şehri Me'mûn'un zamanında ma'mûriyetinin hadd-i azmine bâliğ olmuş idi. Rivâyete göre o sırada Bağdad'ın mebânisi ve bağçeleri 53.750 cerîb mesâhasını işgal etmekte idi. Bu mesâhadan 26.750 cerîb mikdârı şark ve 27.000 mikdârı da garb cihetlerinde idi.¹⁴ Ma'lûm olduğu üzere bir cerîb 3.600 zirâ'murabba'ındadır. Feddân nisbeti de 100'ün 333 1/3 nisbetine muâdildir. O hale göre bütün Bağdad'ın mesâhası 16.000 feddân kadar demektir (Her feddân 4.300 murabba' metre). Bu ise pek büyük bir mesâhadır. Maa-mâ-fih karâin-i ahvâlden anlaşıldığına nazaran Bağdat yek-diğere mülâsık müteaddid şehirlerden müteşekkil ediyordu. Hatib Bağdadî kendi tarihinde Bağdad'ın kırk şehirden mürekkeb olduğunu ve Me'mûn zamanında Bağdad'da bulunan hamamların 65.000 mikdârında bulunduğunu zikrediyor.¹⁵ Siyerü'l-Mülûk namındaki kitab müellifi de Bağdad'ın bâliğ olduğu ma'mûriyeti göstermek istediği sırada şu ma'lûmâtı veriyor: "O sırada Bağdad'da 60.000 hamam var idi. Bu hamamda lâ-akall bir hamamcı, bir kalfa, bir çöpçü, bir ateşçi, bir saka olmak üzere beş kişi bulunur. Şu halde bu hamamlarda 300.000 adam iştigal ediyordu demektir. Her hamamın etrafında beş mescid mevcûd idi. Bu hesaba göre Bağdad'da üç yüz bin mescid var idi. Her mescidde beşer memûrdan aşağı bulunmayacağına nazaran zikrolunan mescidlerde bin kere bin ve beş yüz bin 1.500.000 kişi müstahdem olduğu anlaşılır."¹⁶

Bâlâda verilen ma'lûmât-ı ma'muriyetin bugünkü bildiğimiz ahvâl ve kavâidine mutâbık olmadığı cihetle onu o hali ile kabul edemeyeceğiz. Şu kadar ki bu mübâlağalar o hayret-feza medeniyet zamanında Bağdad'ın hariku'l-âde bir ma'mûriyete vâsıl olduğunu irâe etmekden hâli değildir. Taberî'nin Bağdad'da 255 sene-i hicriyesinde zuhûr eden ihtilâlden bahsettiği sırada verdiği ma'lûmâtda bâlâdaki mutâlaâtı te'yîd eylemekdedir. Müşârun-ileyh "rivâyete göre fitne esnasında ahâlden kayıklar ile iki köprüyü geçenlerin mikdârı 100.000 kişi idi" diyor.¹⁷ Kaçanlar

¹⁴ Abdurrahman Erbili, *Siyerü'l-Mülûk*, Beyrut 1885, 55.

¹⁵ İbn Haldun, *el-İber ve'l-Mübtede-i ve'l-Haber*, 287, C. 1.

¹⁶ *Siyerü'l-Mülûk*, 55.

¹⁷ Taberî, *el-Umem ve'l-Mülûk*, 11 Cild, Leiden 1885, 173, C. 3.

bu kadar ise kaçmayanların mikdârı tabii daha ziyade pek çok olmak lâzım gelir. Şu halde Bağdad şehrinin o sıralardaki mikdâr-ı nüfûsunu bir buçuk milyon, yâhûd iki milyon itibar eder isek mübâlağada bulunmuş addedilmeyiz.

Bağdad'ın etrafında ve Fırat ile Dicle arasında bulunan yerlerin o zamanlarda ihrâz eylediği ma'mûriyeti de unutmamalıdır. Dördüncü asr-ı hicri sıralarında o yerleri re'ye'l-ayn gören İbn Havkal: "Bağdad ile Kûfe arası yek-diğerine mülâsık ve hudûdu fark olunmaz arazi-i ma'mûreden müteşekkildir. Bu yerler umûmen Fırat'dan küşâd bulunan kanallar ile iskâ olunur...ilh" diyor.

Bâlâda zikri geçen şehirlerden mâ-ada Mağrib'de-Tunus'da-(Kayrevân) ve Irak'da (Vâsıt) ve Mısır ve Şam ve Fars kıt'alarında sâir şehirler gibi İslâmlar tarafından te'sîs olunmuş birtakım mühim şehirler daha vardır. Bir de daha evvel te'sîs edilmiş olan Şam, Kurtuba, Gırnata, Tuleytula, İskenderiye gibi şehirler İslâmlar zamanında daha ziyade büyümüş, eskisinden büyük ma'mûriyete mazhar olmuş idi. Âtîdeki cildlerde bu şehirlerin ahvâl-i ictimâisi hakkında bahsedeceğimiz sırada âsâr ü ahvâl-i medeniyesine dâir iktizâ eden tafsilâtı yazacağız. ▽

Lügatçe

ânife: yukarıda, az önce geçen.

bâlâ: yukarı.

cedvel: su kanalı.

durûb-ı emsâl: atasözleri.

esmân: kıymet, eder.

hâil engel.

haylûlet: mani olma.

hayme-nişîn: çadırdaki yaşayan.

hıtat: iklimler, diyarlar, memleketler.

iktizâ: gereken.

inzimâm: katılma.

irâe: gösterme.

mersâ: liman.

mevâşi: davar.

mesâha: ölçüm.

mirbed: hurma kurutacak yer, hurma deposu.

muasker: ordugâh.

mülâsık: bitişik, yan yana.

müsteb'id: uzak sayan.

nahlistân: hurma bahçesi.

re'ye'l-ayn: kendi gözüyle görerek.

ta'dâd: sayma.

tefavvuk: üstün olma.

Muhafazakâr Düşünce / Şehir Hayatı

iskâ: sulama.

istîâb: içine alma.

istiğrâb: garip bulma.

lâ-akall: en azından.

memerr-i nas: geçit.

tena'um: nimet ve bolluk içinde.

teshîr: ele geçirme.

tûl: uzunluk, boy.

zुकak: sokak.